

lanılmıştır. Nitekim böyle bir beratta tuğ-
ranın üzerinde arma ve onun üzerinde de
en üstte birbirine dönük iki hilâl arasın-
da on dört köşeli bir yıldız bulunmaktadır.
Ayrıca armanın her iki yanında ve tepe-
sinde birer ayıldız mevcuttur (Özdemir,
s. 82). 1835'te Osmanlı elçisi olarak Pa-
ris'e gönderilen Mustafa Reşid Paşa'nın
mühründe hilâl içinde beş şualı yıldız gö-
rölmektedir (Kütükoğlu, s. 90).

Günümüzde hristiyan dünyasının Kızıl-
haç'ına mukabil kurulan Kızılay (Hilâl-i Ah-
mer), içki ve uyuşturucularla mücadele et-
me amacını güden Yeşilay (Hilâl-i Ahdar)
gibi müesseselerin sembolü olarak kulla-
nılan hilâl bazan tek, bazan da bir veya
birkaç yıldızla birlikte Azerbaycan, Ceza-
yir, Kamerun, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhu-
riyeti, Malezya, Moritanya, Pakistan, Sin-
gapur, Tunus, Türkmenistan gibi İslâm
ülkelerinin bayrak motiflerini meydana
getirmektedir.

Hilâl XI. yüzyıldan itibaren Doğu'da ve
Bati'da Hristiyanlığın sembolü olan haça
karşı İslâmiyet'in sembolü olarak kullanıl-
mış ve bu durum özellikle İstanbul'un fet-
hinden sonra giderek yaygınlaşmıştır (Ya-
kup Artin Paşa, I/3, s. 39, 49). Hilâl'in iba-
det takvimindeki rolü, Kur'an-ı Kerim ve
hadislerde Allah'ın âyetlerinden biri şek-
linde gösterilmesi ve ona yemin edilme-
si, ayrıca Hz. Peygamber'in Sa'd b. Mâlik
b. Ubeyysir el-Ezdî'ye üzerinde hilâl bulu-
nan bir sancak vermesi sebebiyle müslü-
manlar tarafından İslâm'ın sembolü ka-
bul edildiği söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Wessink, *el-Mu'cem*, "hilâl" md.; M. F. Ab-
dülbâki, *Mu'cem*, "ķmr" md.; Belâzürî, *Fütûh*
(Fayda), s. 686-687; *Urfalı Mateos Vekayi-nâ-
mesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli*
(1136-1162) (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), An-
kara 1987, s. 121; İbn Hacer, *el-İşâbe*, II, 32;
Âşıkpaşazâde, *Târih*, s. 6; Mirhând, *Ravzatü's-
şâfa*, Bombay 1272/1855, IV, 26; H. Lesêtre,
"Lune", *DB*, IV/1 s. 421-422; Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye*, I, 238; A. Parrot, *Sumer*, Mün-
chen 1962, s. 226-227, 319; S. Lloyd, *The Art of*
the Ancient Near East, New York 1963, s. 232,
233; B. L. Goff, *Symbols of Prehistoric Meso-*
potamia, New Haven 1963, s. 101-107, ayrıca
bk. rs. 415, 442, 556, 687, 714, 721, 724; J.
Gray, *Near Eastern Mythology*, Leiden 1965, s.
98-99; P. Hamlyn, *Art Treasures of the World*,
London 1965, s. 17, 34, 125; K. Clark, *Civilisa-*
tion, New York 1969, s. 61, lv. 8; Emel Esin,
"Kün-Ay (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devir-
den Hakanlılar'a Kadar İkonografisi)", *VII. TTK*
Bildiriler (1972), I, 313 vd., 355-356; Necâti
Dolunay, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri*, İstanbul
1973, s. 36-37; İbrahim Tözen, *Arab Sasani Pa-*
raları, İstanbul 1975, I, 3, lv. 1-36; *A Survey of*
Persian Art (ed. A. U. Pope – P. Eckerman), Tah-
ran 1977, VII, 32-46, 58, 73, 123-127, 203-254;

J. Mitchell, *History and Culture*, London 1979,
s. 218, lv. 5; Yılmaz Önge, "Anadolu'nun Ba-
zı İslâmî Yapılarındaki Alemler Hakkında", *I. Mil-*
letlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 15-
20.X.1973) Tebliğler, İstanbul 1979, III, 814 vd.;
Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*
Tarihi, İstanbul 1980, s. 6-7; *XIV-XVIII. Yüzyıl*
Portolan ve Deniz Haritaları (haz. İstanbul İtal-
yan Kültür Merkezi), İstanbul, ts., s. 42-43, 84-
85, 86-87, 104-105, 108-109, 124-125; M. Fu-
ad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı*
Müesseselerine Tesiri (nşr. Orhan F. Köprülü),
İstanbul 1981, s. 9, 155-162; D. Robinson, *Con-*
cordance to the Good News Bible, Westlea
1983, s. 785; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kül-*
türü, İstanbul 1984, s. 125-126; Mübahat Tür-
ker-Küyel, "Kut, Fârâbî ve İbn Sînâ'daki Al-
'Ak'l Al-Fa'âl İçin Bir Temel Oluşturabilir mi?",
İbn Sînâ: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı
(haz. Aydın Sayılı), Ankara 1984, s. 494, 508,
521-522; *Treasures of Islam*, Singapore 1985,
s. 529; Fevzi Kurtuluş, *Türk Bayrağı ve Ay Yıl-*
dız, Ankara 1987, s. 23-127; J. M. Rogers – R.
M. Ward, *Suleyman the Magnificent*, London
1988, s. 17, 48-51, 183; S. N. Kramer, *Tarih Sü-*
mer'de Başlar (trc. Muazzez İlmiye Çığ), Anka-
ra 1990, s. 296; R. W. Ferrier, *The Art of Persia*,
Ahmedabad 1990, s. 74, 79, 196-197; Z. Zygulski,
Ottoman Art in the Service of the Empire, New
York 1992, s. 37-50, rs. 9; Nurhan Atasoy, *Splen-*
dors of the Ottoman Sultans (trc. Tülay Artan),
[Memphis] 1992, s. 40, 42-43, 56-59, 166-167,
236; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*
(Özel), II, 80; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitoloji-*
si, Ankara 1993, I, 483-487; II, 202-204; Ali Ebû
Assâf, *Fünûnu memâlik'i'l-kadîme fi Sûriye*,
Dimaşk 1993, s. 171-172, rs. 160, 163-165; Mü-
bahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili:*
Diplomatik, İstanbul 1994, s. 26, 86, 90; T. P. Hi-
guera, *Objetos e Imágenes de Al-Andalus*, Mad-
rid 1994, s. 73-78; Suzan Alalu v.dğr., *Yahudi-*
likte Kavram ve Değerler, İstanbul 1996, s. 200-
201; Kemal Özdemir, *Osmanlı Arması*, İstanbul
1997, s. 77, 79, 82; Ali, "Sancağımız ve Ay-Yıl-
dız Nakışı", *TOEM*, VIII/46 (1333), s. 193-208;
VIII/47 (1333), s. 257-265; VIII/48 (1334), s. 376-
390; W. Ridgway, "Türk Hilâlinin Aslı" (trc. Ha-
lil Hâlid), *DİFM*, I/2 (1926), s. 158-182; Yakup
Artin Paşa, "Türk Hilâlinin Aslı" (trc. Halil Hâ-
lid), a.e., I/3 (1926), s. 36-51; Ahmed Caferoğlu,
"Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *THİTM*,
sy. 1 (1931), s. 112-114; Rıza Nur, "L'histoire
du croissant", *Revue de Turcologie: Türk Bilik*
Revüsü, I/3, İskenderiye 1933, s. 232 vd.; Var-
dan Vardabet, "Türk Fütûhâtı Tarihi", *Tarih Se-*
mineri Dergisi, I, İstanbul 1937, s. 195; A. Saki-
sian, "Le croissant comme emblème national et
religieux en Turquie", *Syria*, XXII, Paris 1941,
s. 66-80; Semavi Eyice, "Ay-Yıldız'ın Tarihi
Hakkında", *TED*, sy. 13 (1987), s. 36 vd.; Sargon
Erdem, "Alemin Tarihçesi ve Monçuk, Hilâl,
Boynuz Alemlerin Menşeleri Üzerine", *STAD*,
I/3 (1988), s. 108-117; G. de Genouillac, "Crois-
sant", *Gr.E*, XIII, 463; "Hilâl", *ABr*, XI, 46;
"Alem", *SA*, I, 39-44; "Ay", a.e., I, 133; "Hilâl",
a.e., II, 727; J. Walker, "Kubbet-üs-Sahra",
İA, VI, 945; F. Buhl, "Kudüs", a.e., VI, 960; B.
Carra de Vaux, "Sâbiiler", a.e., X, 9-10; R. Et-
tinghausen, "Hilâl", *EJ²* (İng.), III, 381-385;
Aaron Rothkoff, "New Moon", *EJd.*, XII, 1040.

NEBİ BOZKURT

HİLÂL (Benî Hilâl)

(بنو هلال)

Adnânîler'e mensup bir
Arap kabilesi.

İslâm öncesi Arap yarımadasındaki be-
devî kabilelerden tarihte önemli izler bı-
rakanların ve özellikle Kuzey Afrika'da-
ki Araplar'ın büyük bir kısmı Benî Hilâl'e
mensuptur. Kabileye adını veren Hilâl'in
ataları Âmir b. Sa'saa b. Muâviye b. Be-
kir b. Hevâzin b. Mansûr b. İkrime b. Has-
fe b. Kays Aylân b. Mudar b. Nizâr b. Ma-
ad b. Adnân'dır. Riyâh, Esbec ve Zuğbe
gibi çok bilinen ana kollar yanında bu soy-
dan geldiklerini iddia eden Arap asıllı bir-
çok kabile daha vardır. Ünlü coğrafyacı
Hasan el-Vezzân'a (Afrikalı Leon) göre ise
Benî Hilâl'in kolları Benî Âmir, Benî Riyâh,
Benî Süfyân ve Benî Hüseyin'den ibaret-
tir. Benî Hilâl, Ficâr başta olmak üzere Câ-
hiliye devrindeki kabile savaşlarına katıl-
dı; Bi'rîmaüne ve Huneyn'de müslüman-
lara karşı çarpıştı. Hz. Peygamber 7. yıl-
da (629) üzerlerine bir seriyye gönderdi.
10. yılda (631) Hilâfliler de İslâmiyet'i kabul
ettiler. Resûl-i Ekrem, Benî Hilâl'den Zey-
neb bint Huzeyme ve Meymüne bint Hâ-
ris ile evlendi. Kabilenin yaşadığı ilk bölge
Hicaz'da Tâif civarındaki Gazvân dağıydı.
III. (IX.) yüzyıldan itibaren yurtlarını ter-
kederek başta Necd, Irak ve Bilâdüşşâm
olmak üzere çeşitli bölgelere dağıldılar.
Ardından Afrika kıtasına göç ederek do-
ğudan batıya doğru yer değiştirdiler fa-
kat bedevî kimliklerini kaybetmeden ya-
şadılar.

Suriye ve Irak'ta yaşayan Hilâfliler ticaret
ve hac kervanlarına saldırarak elde ettik-
leri ganimetlerle geçiniyorlardı. Bu hare-
ketleri yüzünden Benî Hilâl'in bir kısmı ilk
defa Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik ta-
rafından yine kendileri gibi bedevî hayat
süren Benî Süleym'le birlikte 109'da (727)
Mısır'a sürüldü. Abbâsî Halifesi Ebû'l-Ab-
bas es-Seffâh, Emevîler'e karşı kendile-
rini destekledikleri için bunlara Bilbîs'te
iktâlar verdi (Hammûd b. Dâvî el-Kasâ-
mî, II, 264). Arap yarımadasındaki Hilâfliler,
soygun ve baskınlarından rahatsızlık
duyulmakla birlikte Abbâsî Halifesi Vâsiğ-
Billâh'ın (842-847) kumandanı Boğa el-
Kebîr tarafından kontrol altına alınmaya
kadar serbestçe dolaştılar. IV. (X.) yüzyıl-
ın ilk çeyreğinde düzenledikleri baskın-
larla elde ettikleri ganimetler sayesinde
iktisadî ve askerî bakımdan güçlendiler.
317'de (930) yine ganimetten pay almak
için Karmatîler'in Hacerülesved'i Bah-

reyn'e götürmek için düzenledikleri sefere katıldılar. 361 (972) ve 363 (974) yıllarında hac kervanlarına yaptıkları baskınlarda hacıların mallarını yağmalayıp birçoğunu öldürdüler; bu yüzden o yıllarda hac yapılamadı. 368'de (978) Suriye ve Irak'taki Benî Hilâl'in büyük bir kısmı Fâtımî Halifesi Aziz-Billâh tarafından, Bağdat'a doğru yürümesini engelleyen Karmatîler'i destekledikleri için Mısır'ın Saîd bölgesine (Yukarı Mısır) göç ettirildi; geride kalanlar ise yerleşik hayata geçti. Aziz-Billâh böylece hem Suriye taraflarında fetihlerine engel teşkil eden bir gücü dağıttı, hem de bu yağmacı bedevîleri sadece ziraatla meşgul olmak üzere mecburi iskâna tâbi tuttu. Göçün gerçekleştirildiği yıllarda Necid'de büyük bir kuraklığın hüküm sürmesi de kabilenin direnmeden yer değiştirmesinde önemli bir rol oynamıştır. Aziz-Billâh'ın amacı, Saîd bölgesinde devamlı karışıklık çıkaran çoğunluğu Yemen asıllı Tay, Cüheyne ve Belî Arapları'nı onların yardımıyla kontrol altına almaktır. Nil kenarındaki Kus şehriden itibaren Saîd'in doğu kesiminde yaşamaya başlayan Hilâlîler, kendilerine bu toprakları tahsis eden Fâtımî idaresine genelde bağlı kalarak bölgede bulunan diğer Arap kabileleri arasındaki çatışmalara ve isyanlara katılmadılar. Ancak bedevî âdet ve alışkanlıklarını bırakmayıp hayvancılığa, bu arada eski hayat tarzları olan çapulculuğa devam ettiler. İlk halifeler döneminden itibaren Arap yarımadası bedevîlerinin göç ettirildiği Saîd Fâtımîler'in de önem verdikleri bir bölgeydi. Benî Hilâl'in burası için zararlı hale gelmesi karşısında Fâtımîler tekrar rahatsızlık duymaya başladılar ve hem bölgede huzuru sağlamak hem de İfrîkiye'de kendi hâkimiyetlerini reddeden Zîrî hânedanını cezalandırmak üzere onları Kuzey Afrika'ya göç ettirmeye karar verdiler.

Saîd'de geçen dönemde Benî Hilâl için yeni alt kollar oluşmuş ve bunlardan özellikle Riyâh, Esbec, Zuğbe, bölgedeki diğer Araplar üzerinde söz sahibi ve idareci konumuna gelmişlerdi. 441'de (1049)

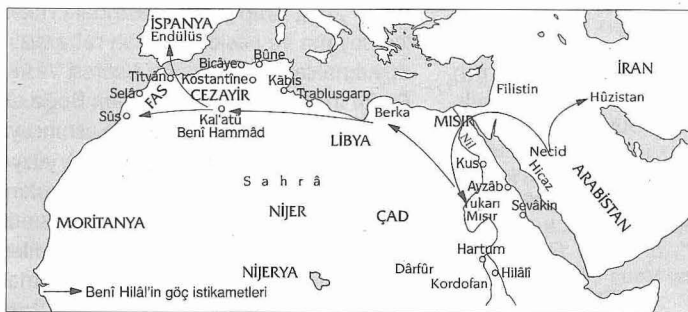
Halife Müstansır-Billâh el-Fâtımî, veziri Hasan b. Ali el-Yâzûrî'yi Benî Hilâl ve Benî Süleym reisleriyle görüşmek üzere Saîd'e gönderdi. Yâzûrî, bunlardan Riyâh reisi Münis b. Yahyâ'nın Kayrevan ve Bicâye'ye, Düreyd reisi Hasan b. Serhân'ın Kostantine'ye ve Zuğbe reisinin de Trablusgarp ve Kâbis'e emir tayin edileceğini ve ellerine geçen her şeyin ganimet sayılacağını söyledi. Saîd'de mecburi ikamete alışmayan ve başta kıtlık olmak üzere birçok sebepten dolayı sıkışık kalan Benî Hilâl ve Benî Süleym reisleri bunu bir cezalandırmadan ziyade mükâfat saydılar ve teklifi kabul ettiler. Benî Hilâl'in çeşitli kolları Benî Süleym ile birlikte Nil nehrinin batısına geçerek Berka'ya (Bingazi) doğru yürüdüler ve kendilerine vaad edilen toprakların ilki olan Berka'da önlere çıkan yerleşim birimlerini yağmalayarak yakıp yıktılar. Benî Hilâl'in diğer bölgeleri de ele geçirmek için bir an önce hareket etmek istemesine karşılık Benî Süleym, asırlarca birlikte göçüp aynı hayatı paylaştığı Benî Hilâl'i yalnız bırakarak Berka'da yerleşmeye karar verdi; Benî Hilâl ise göçe devam etti ve karşı koyan yerli halka her türlü kötülüğü yaptı.

Benî Hilâl Kuzey Afrika'da ilerlemeye devam ederken Trablusgarp valisi bunların yağmalarından korunmak için kendileriyle bir anlaşma yaptı. Asıl hedefi teşkil eden Zîrî Emîri Muiz b. Bâdis ise bu tehlikenin farkına varamadı ve Benî Hilâl, itaatsizlikler ve isyanlar yüzünden zayıflamış olan güney kısmından İfrîkiye topraklarına girdi. Yâzûrî'nin planından habersiz bulunan Muiz b. Bâdis, bağımsızlığını ilân eden Kal'atü Benî Hammâd'daki Hammâdî emîrini bunlar vasıtasıyla yeniden kendine bağlayabileceğini düşünüyordu. Ülkesine girdikleri andan itibaren verdikleri zararları görerek onlarla bir anlaşma yapmak istedi ve kumandanları Benî Riyâh Emîri Münis b. Yahyâ'yı kızlarından biriyle evlendirip aralarında akrabalık bağı kurdu; ardından da Saîd'de kalan Hilâlîler'i getirmesini istedi. İlk göç sonucunda elde edilen ganimetin bolluğu

haberi ve Zîrî emîrinin daveti geride kalanları hemen harekete geçirdi. Yeni gelenlerle birlikte İfrîkiye'nin güneyinde bedevî Arap nüfusu önlenemez bir şekilde arttı. Sayıları konusundaki rivayetler 50.000 ile 1.000.000 arasında değişmektedir. Şehirlerin çevresinde oturan ve ziraatla geçinen Berberî asıllı Zenâte ve Sanhâce grupları tedirgin oldukları gibi arazilerini de bedevîlerin hayvanlarının zararlarından koruyamadılar. Neticede topraklarını terkederek şehirlere toplandılar; bir kısmı da dağlara çekildi. İbn Haldûn, Benî Hilâl'in, Afrika'ya geçtiği andan itibaren ilk iskân bölgesi Saîd hariç daima batı istikametinde ilerlemesinden dolayı "tağribbiyyetü Benî Hilâl" denilen bu göçünü çekirge bulutuna benzetmiştir.

Münis b. Yahyâ Benî Hilâl'in tamamı üzerinde fazla söz sahibi değildi. Muiz, planlarının gerçekleşmediğini ve Hammâdîler'e karşı kullanmak istediği bedevî gücün kendi aleyhine döndüğünü görünce bu büyük tehlikeye karşı herkesten yardım istedi. Topladığı 30.000 süvariyle Riyâh, Zuğbe ve Adî kabilelerine mensup 3000 kişilik bedevî birliğinin üzerine yürüdü. Taraflar 443'te (1051) Kâbis yakınındaki Haydaran'da karşılaştılar. Ancak Muizz'in saflarındaki Araplar asabiyet duygusuyla Benî Hilâl tarafına geçti. Arkasından da Sanhâce, Benî Hammâd ve Zenâte'ye mensup Berberî birlikleri savaş alanını terkedince Muizz'in ordusu dağıldı. Bunun üzerine Muiz askerleriyle birlikte Kayrevan'a döndü ve beş yıl boyunca Benî Hilâl'in ablukası altında yaşamak zorunda kaldı; bu arada şehrin düşme tehlikesini göz önüne alarak hazinelerini oğlu Temim'in vali bulunduğu Mehdiye'ye (Tunus) gönderdi. 445'te (1053) Übbe ve Ürbüs (Laribus), 446'da (1054) Bicâye Benî Hilâl'in eline geçti. Muiz, Kayrevan'da daha fazla kalmasının mümkün olmadığını anlayınca 1057'de Mehdiye'ye gitti. Böylece Kayrevan'ın savunmasız kalması üzerine bedevîler şehri yağmalayarak yakıp yıktılar ve sahil şeridi hariç ülkenin tamamını kontrol altına aldılar. Zuğbeliler de Trablusgarp'ı zaptederek Zenâtelî vali Saîd b. Hazrûn'u öldürdüler. Benî Hilâl'in İfrîkiye üzerindeki nüfuzu VII. (XIII.) yüzyıla kadar devam etmiştir.

Hilâlîler'in İfrîkiye'ye yaptığı bu akın hedefine ulaştıncı bölgeye yerleşme dönemi başladı ve çoğunluğu Berberîler'den oluşan yerli halkla barış içinde yaşamının yolları arandı. Bu arada karşılıklı evliliklerle akrabalık bağları kuruldu; fakat bunlar iki toplumun birbirinin içinde erime-

Benî Hilâl'in
göç istikametleri

sine vesile olmadığı gibi aksine Berberîler'e düşmanlarını yakından tanıma imkânı verdi.

Benî Riyâh ve Zuğbe Zîrîler'in yanında yer almaya başlayınca Benî Esbec ve Adî de Hammâdîler'e yaklaştı. Esbec'den gelen bir heyet 1064'te Hammâdî Emîri Nâsır b. Alennâs'tan, Zîrî topraklarını ele geçiren Riyâh'a karşı kendi menfaatlerini korumasını ve aynı zamanda Mehdiye şehrinin Zîrî Emîri Temîm b. Muiz'den alınmasını istedi. Nâsır, Zenâte ve Sanhâce Berberîleri'yle Esbec ve Adî bedevî Araplar'ından bir ordu meydana getirdi. Fakat önce birlikte hareket ettiği Zenâteliler'in, ardından da Sanhâceliler'in savaş alanını terketmesiyle yalnız kaldı ve kardeşi Kâsım da dahil 24.000 kayıp verirken kendi hayatını zor kurtardı. Temîm bu başarısıyla topraklarını büyük bir tehlikeden korudu ve babasının kaybettiği Kâbis, Sefâkus, Sûs, Tunus ve Kayrevan'ı geçici de olsa tekrar ele geçirdi (Marçais, *Les arabes en Berbérie*, s. 134). Ayrıca bedevî Araplar arasına fitne sokarak ihtilâf çıkardı ve bazılarını güçlendirirken bazılarını ezdirip zayıflattı. Nâsır ise bedevî Araplar'ı istediği gibi itaat altına alamadığı gibi bu savaş sonunda ülkesinin büyük bir kısmını kaybetti. Ayrıca Kal'atü Benî Hammâd çevresinde arazilerini verdiği Esbec'le 1067'deki ittifakından da bir yarar sağlayamadı. Zira bedevîlerin Kal'atü Benî Hammâd civarına yerleşmesiyle şehre ulaşımı sağlayan yolların kullanımı, tarlalarda ve bahçelerde ziraat yapımı neredeyse imkânsız hale geldi. Nâsır'ın yerine geçen oğlu Mansûr, zararlarını azaltmak için tahıllardan ve hurmadan elde edilen mahsulün yarısını bunlara verdi. Daha sonra Emîr Mansûr kendilerini devletin merkezi Kal'atü Benî Hammâd'a davet etti ve onların desteğiyle şehri güçlendirdi.

Benî Riyâh, birlikte hareket ettiği Zuğbe ile önce Esbec kabilesini Orta Mağrib'e sürdü; arkasından da arası açıldığı için Zuğbe'yi İfrîkiye'den çıkardı, onlar da Hammâdî topraklarına sığındılar. Burada da Esbec, 466'da (1073) ve 491'de (1098) Adî'yi İfrîkiye'de yerleştikleri bölgelerden çıkararak batıya doğru göç ettirdi. Bu kargaşalıklar sırasında Kartaca'dan Muallaka'ya kadar olan bölgede Riyâh'ın Benî Ali adlı kolunun reisi Muhriz b. Ziyâd kendi emirliğini kurarken Bizerte'de Benî Verd, Tunus'ta Horasânîler, Kâbis'te Benî Câmî, Sefâkus'ta Benî Melîl emirlikleri kuruldu. Bu emirlikler, Mehdiye'deki

Zîrî Emîri Temîm'e güvenmeyerek bedevîlerin koruması altına girdiler ve istedikleri haracı verip şehirlerini yağmalanmaktan kurtardılar. Hilâlîler, Temîm'in tekelindeki deniz ticaretini kırmaya çalıştılar ve Muvahhidler'in kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî gelinceye kadar bölgedeki varlıklarını korudular. İfrîkiye'nin doğusunda bu kavgalar devam ederken Murâbıtlar Mağribü'l-aksâ ve Endülüs'te hâkimiyet kurdular; ayrıca Berberî-Arap kavgasının topraklarında sürdürülmesine izin vermediler.

Murâbıtlar'ın ardından Kuzey Afrika'ya hâkim olan Muvahhidler Benî Hilâl'in bazı kollarını Sahrâ'ya doğru uzaklaştırdı. Benî Hilâl kabileleri bölgeye güçlü bir devletin hâkim olacağını anlayınca Muvahhidler'e ortak harekete geçtiler; ancak üç gün süren savaş sonunda yenilerek kadınları ve çocuklarıyla birlikte bütün mallarını bırakıp Tebessa'ya kaçtılar. Muvahhidler, geride kalan ailelerin tamamını Mağribü'l-aksâ'da Tâmesnâ'ya götürüp kendilerine çok geniş araziler verdiler. Daha sonra Muvahhidler bedevîlerin cesur, gayretli ve savaşçı vasıflarını farkedince devletin geleceği için onlarla iş birliği yaparak iyi münasebetler kurdular. İlk defa düzenli bir orduda savaşan Benî Hilâl askerleri, Abdülmü'min tarafından Tunus'un Horasânîler'den alınmasına katıldılar. Muvahhidler'in zayıflamasıyla bölgede güçlenen Merînîler, Benî Hilâl'le aralarındaki ihtilâflara son vermek amacıyla bir taraftan Zuğbe, Süfyân ve Hult kolları ile evlilik yoluyla akrabalık bağları kurarken diğer taraftan da bunların bulunduğu bölgelere doğudan getirdikleri Berberî Hevvâre ve Zenâte kabilelerine mensup toplulukları yerleştirdiler.

Yûsuf b. Tâşfîn'in torunlarından İbn Gâniye 580'de (1184) ordusuyla birlikte, Murâbıtlar'ın Kuzey Afrika'da iktidarına son veren Muvahhidler'den eski topraklarını geri almak üzere İfrîkiye sahillerine çıktı. Arkasından Eyyûbî Kumandanı Şerefeddin Karakuş Riyâh, Esbec ve Cüşem'in desteğiyle Trablusgarp ve Bicây'e'yi ele geçirip Muvahhidler'e karşı harekete geçti. Fakat Muvahhidler'den Ebû Yûsuf el-Mansûr isyanı bastırdı ve İfrîkiye'nin büyük bir kısmını geri aldı. Riyâh'ın bazı mensuplarını 1187'de Mağribü'l-aksâ'daki Tıtvân ve Selâ'ya sürerken Cüşem'i de Tâmesnâ'ya götürdü.

Riyâh Emîri Mes'ûd, 1317 yılında bir süvari birliğiyle sürgünde bulunduğu Mağ-

ribü'l-aksâ'dan İfrîkiye'ye döndü ve topraklarını geri alarak tekrar buraya yerleşti. Fakat bu bedevîler bir daha eski güçlerine kavuşamadılar; çapulculuğu tamamen terkedip bölgede çalışkan ve itaatkâr vasıflarıyla dikkat çeken bir topluluk haline geldiler. Benî Hilâl neslinden Orta Mağrib ve İfrîkiye'de kalan en güçlü kabile Riyâh'ın alt kolu Devâvide idi. Hafsîler'in desteğiyle Benî Süleym Arapları Benî Hilâl'in yerini almaya başladı. Abdülvâdîler ve Merînîler Zuğbe kabilesiyle iyi münasebetler kurdular.

Arap nüfusunun bulunduğu her ülkede küçük gruplar halindeki bazı kabileler kendilerini halen soy itibarıyla Benî Hilâl'e bağlamaktadırlar. Ayrıca birçok tarihçi tarafından Suudi Arabistan, İran, Filistin, Ürdün, Mısır, Sudan, Çad, Libya, Tunus, özellikle Cezayir ve Fas'taki çeşitli kabilelerin Benî Hilâl'e mensup olup olmadıkları araştırılmaktadır. Çünkü bugün Cezayir ve Tunus'ta pek çok Benî Hilâl asıllı kabile bulunmakta, Kızıldeniz sahilindeki Mînâülberk ve Mehâyil'e kadar uzanan bölgede de Âl-i Ümm-i Cum'a, Âl-i Müseyhar, Âl-i Harfûş ve Ehlü'l-Berk (Âl-i Abduh) adında Benî Hilâl'e mensup kabileler yaşamaktadır.

Cezayir'deki Benî Hilâl'e mensup kabileler daha çok Esbec, Riyâh, Cüşem ve Zuğbe kollarından gelmektedir. Zuğbe asıllılara Osmanlı Devleti zamanında büyük imtiyazlar tanındı. Fransız işgali başlayınca bunlar Emîr Abdülkâdir'e yardımcı olduklarından eziyete uğradılar ve asırlar sonra tekrar göç etmek zorunda kalarak Fas'a gittiler. Fakat orada da iyi kabul görmeyince eski yurtlarına geri döndüler.

Tunus'un kuzey ve kuzeybatısında Cendûbe (Cündûbe) ile Riyâh'a mensup kabileler Tunus'a ilk gelen Benî Hilâlîler arasında yer aldıkları için bölgenin efendisiydiler. Tunus'ta Riyâh (evlâd-ı Saîd), Düreyd ve evlâd-ı Ya'kûb adlı üç Benî Hilâl kabilesi toplam yirmi dört koluyla varlığını sürdürmektedir. 1433'te Hafsîler'ce etkisiz duruma getirilinceye kadar evlâd-ı Saîd yağmacılığa devam etti. Benî Riyâh'ın bir kolu 1728'de Tunus'tan Cezayir'e, oradan da Fas'a göç etti. Bir kolu da 1881'de Fransa'nın Tunus'u işgaliyle evlâd-ı Saîd gibi Trablusgarp'a kaçtı. Düreyd kabilesi Hilâl'in Esbec kolundan olup önce Metellit'e yerleşmişken XVI. yüzyılın ortasında Kostantine'nin güneyine götürüldü. 1647'de Hammûde Paşa bunları Tunus'a geri getirdi. Kabile 1864'te Tunus beyine

3000 savaşçı temin ederken 1867'deki kıtlık bunları zayıflatmış. 1883'te Fransız işgaline karşı ayaklandılar.

Hilâlîler'in büyük kısmının Mısır'ın Saîd bölgesinden İfrîkiye'ye göç ettirilmesinden sonra orada kalanlar, Aşağı Mısır'daki Berka ile Büyük Akabe arasında yer alan Berârî'ye ve İskenderiye'ye doğru yayıldılar. Bugün bir kısmı evlâd-ı Sellâm, evlâd-ı Mikdem ve evlâd-ı Fâid diye adlandırılan fırkalar Benî Hilâl asıllı olarak bilinmektedir (Muhammed Süleyman et-Tayyib, s. 542). Sudan'ın başşehri Hartum'un güneyindeki Hilâlî köyünde yaşayanlar da Benî Hilâl neslindendir. Bölgeye Hevâzin'den Benî Rufâa ile birlikte göç ettiler. Sırasıyla önce Ayzâb ve Sevâkin'e yerleştiler, ardından da batıdaki Bûtâne ve Mavi Nil bölgesinde yer alan şimdiki Hilâlî köyü dolaylarına kadar geldiler. Hilâlîler'in Sudan'daki varlıkları, soylarını onlara bağlayanlar ve bölgede anlatılan kıssalar yoluyla bugünlere ulaştı. Kordofan, Dârfür, Çad ve Batı Sudan'da oturan Cüheyne kabilesinin bir kısmı da kendilerinin bu kabileye mensup olduğunu söyler. Yine Batı Sudan'ın Dârfür bölgesindeki Melit'te oturup tuz ve maden ticareti yapanlar bu kabilenin neslinden gelmektedir. Fâşir'in güneydoğusunda yaşayan ve ziraatla uğraşan Fazl adlı büyük bir kabile de Benî Hilâl asıllıdır. Büyük Sahrâ'nın güneyindeki on ayrı Arap kabilesi içinde Benî Hilâl'e mensup olanların bulunduğu rivayet edilmektedir. Benî Hilâl efsanesi, Sudan'ın doğusundaki Kordofan ile batısındaki Dârfür arasında o yörelerin coğrafî, tarihî ve kültürel yapısına uyarlanarak anlatılmaktadır. Benî Hilâl'in tarihi Sudan, Çad, Nijer ve Nijerya'ya kadar uzanan bölgede destanlaşmıştır.

Benî Hilâl soyundan gelen kabilelerden bir kısmı halen Filistin'de yaşamakta, İran'ın Hûzistan bölgesinde bulunan Hîzan, Muammerî, Abadan ve Kârûn nehri civarındaki köylerde de Benî Hilâl'in Benî Rufâa, Benî Hacî ve Benî Azîz kolları bulunmaktadır.

Benî Hilâl gelmeden önce Kuzey Afrika'da Arap nüfusu çok azdı. Benî Hilâl akınları bölgede yeni bir içtimâî yapı geliştirdi ve ilk İslâm fetihlerinin aksine bölgenin İslâmlaşması yerine Araplaşması ön plana çıktı. Hatta Berberî toplulukları İslâmiyet konusunda epeyce ileri seviye-de oldukları için yeni gelenler onlardan istifade ettiler. Âdeta İfrîkiye'de yeniden İslâmlaşan bedevî Araplar, daha çok müslüman âlimlerin aydınlatıldığı Berberîler'den farklı biçimde dinin tasavvufî yönüne ağırlık verdiler. Mağribü'l-aksâ âlimlerinden eğitim alan Saâde adındaki Benî Riyâhlî bir kadın yerli Murâbît kabilesinin İslâm'a yeniden sarılmasına büyük katkı sağladı (İbn Haldûn, *Histoire des berberes*, s. 81). Benî Hilâl'in gelişine kadar sadece şehir merkezleri ve çevresinde yaşayan Berberîler müslümanlaşmışken iç taraflarda yaşayan ve bu yeni dinden habersiz olan göçebe kabileler, hayat tarzı itibarıyla kendileri gibi olan bedevî Araplar'ın dinî yaşayışlarını kabullenmekte pek zorlanmadılar. Benî Hilâl Arapları'nda dinî duyguların en fazla İspanya'ya düzenlenen cihad hareketi sırasında canlandığı ve bu kabilenin etkisini Kuzey Afrika'da batıdan doğuya doğru ilerledikçe daha fazla hissettirdiği görülür. Gumâre Berberîleri Benî Hilâl'in nüfuzunda kalarak dil, giyim ve hayat tarzı bakımından tamamen Araplaştılar. Yine Araplaşan bir diğer Berberî kabilesi de Hevvâre'dir. Bunun aksine İfrîkiye'de Berberîleşen Arap kabileleri de vardı (Marçais, *Les arabes*, s. 663). İlk İslâm fetihleri sırasında gelen Araplar'ın şehirlere yerleşmiş olmasına karşılık Benî Hilâl ovalarda ve Sahrâ'ya sınır bölgelerde göçebe hayat sürmeyi tercih etti. Ziraata dayalı hayat yerini hayvancılığa terketmeye başladı ve sahilde Annâbe, Bizerte gibi şehirlerin civarındaki araziler ağaçlar kesilerek ve pamuk tarlaları bozularak Benî Hilâl'in hayvanları için otlak haline getirildi. Ovalarda yaşayan yerli kabileler dağlık bölgelere çekilerek yeni gelenlerle aralarına mesafe koydular. Hilâlîler gelinceye kadar bölgenin tek hâkimi olan Berberî Zenâteliler yurtlarını bırakıp daha batıya göçtüler. Bunların Endülü's'te üstlendikleri görevi Benî Hilâl İfrîkiye'de icra etti. Genelde Orta Mağrib ve İfrîkiye'deki dağlık bölgeleri tercih eden Sanhâceliler ise Akdeniz sahillerindeki Mehdiye ve Bicâye gibi şehirlere yerleşerek geçimlerini sağlayabilmek için denize dayalı bir hayat tarzını benimsediler.

Benî Hilâl XII. yüzyılda İfrîkiye'nin efendisi olduğu gibi Orta Mağrib'in de büyük bir kısmını etkisi altına aldı. Berberîler, sayı bakımından çoğunlukta bulunmalarına rağmen bir daha idareyi ele geçiremediler; Hilâlîler de birlik içinde güçlü bir devlet kuramadılar ve yerlileri istedikleri gibi kontrol altına alamadılar. İfrîkiye bedevîlerin gelişile tamamen bir harabe görüntüsü sergilerken Orta Mağrib bu durumdan daha az etkilendi; Mağribü'l-

aksâ ise sadece bunların Muvahhidler devrinde sürgüne gönderildiği yerlerden biri olarak kaldı. Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'da işgal ettiği şehirlerde fazla tutunamayıp ovalara çekilmesine rağmen gücünün kırılması bir asır aldı. Onların gelişini bir felâket olarak niteleyen âlimler Kal'atü Benî Hammâd'a sığınanlardır; Zîrî sultanını takip ederek Mehdiye'ye gidenlerde ve Kayrevan'dan ayrılmayanlarda bu düşüncelere rastlanmaz. Kayrevan ve Trablusgarp gibi tarihî şehirler güç kaybederken Kâbis, Tunus, Kal'atü Benî Hammâd, Mehdiye ve Bicâye onların yerini aldı. Bu durum tek merkezli bölgeye çok merkezliliği getirdi; ancak ilk defa iktisadî bakımdan şehirli-göçebe yakınlaşması da bu dönemde ortaya çıktı. Hilâlîler'in Kuzey Afrika'nın her köşesinde tutunabilmelerinin sebebi merkezî idarecilerle evlilik yoluyla akrabalık bağları kurmaları, iç ve dış tehlikelere karşı onlarla birlikte savaşmaları ve en önemlisi kendilerine verilen iktâlarla mülkiyet edinmeleridir (Marçais, *Les arabes*, s. 238).

Asırlardır Kuzey Afrika'ya giremeyen hristiyanlar buradaki karışıklıkları fırsat bilerek Fâtımîler'in hâkimiyetindeki Sicilya'ya çıktılar. Benî Hilâl ile meşgul olan Zîrî Sultanı Muiz kendisinden yardım isteyen Sicilya valisine yardım göndermedi ve ada Normanlar'ın eline geçti. Bir süre sonra Muizz'in oğlu Temîm Benî Hilâl'e karşı Normanlar'la Cenevizler'i yardıma çağırdı. Fakat onlar İfrîkiye'ye de inerek Mehdiye'ye saldırdılar ve Temîm ancak ağır vergiler vererek devletini koruyabildi; arkasından da ülkesindeki hristiyan varlığını bertaraf edebilmek için babası gibi Benî Hilâl ile ittifak kurdu (a.g.e., s. 132). Bedevîler, özellikle hristiyanlara karşı yapılan savaşlara katılarak Muvahhid ordusunda önemli görevler aldılar; İspanya'da da cihad için cephelere koşarak Kurtuba, İşbiliye ve Şerîş'te (Xeres) Arap ordugâhları kurdular. Muvahhidler'in Orta Mağrib ve İfrîkiye'ye hâkim olmasından sonra bunlar hem merkezî idareye hem de mahallî idarelere sadık kalarak Kuzey Afrika'da bir süre için barış sağladılar.

XI. yüzyıldan itibaren Benî Hilâl emîrleri, kendi toplumları üzerinde otorite kurarak görev verildiği takdirde güvenilir askerî birlikler meydana getirebileceklerini ispat ettiler ve Murâbîtlar, Muvahhidler, Merînîler zamanında İspanya'daki savaşlara katıldılar. 621'de (1224) Endülü's'teki garnizonlarda Benî Hilâl'den 5000

süvari bulunuyordu. İktâları varken güçlerini muhafaza ettiler, toprakları ellerinden alındığında ise verilen görevleri yerine getiremediler. Muvahhidler Cüşem'i, Esbec'in Âsım ve Mukaddem kolları ile Riyâh'ın önemli bir kısmını tamamen güçten düşürdüler. Ancak müttefikleri olan Zuğbeliler daima imtiyazlı konumdaydılar. XIII. yüzyılda Muvahhidler zayıflayınca Benî Hilâl yeniden nüfuz kazandı. Merînîler bunları Fas'a götürdüklerinde kendi içlerine karıştırmamışlardı. Fakat Benî Ma'kûl ile Benî Hilâl XIV. yüzyılda eski yurtlarına geri dönünce yeni gelen Hilâlîler, Merînîler'le Abdülvâdîler'in arasındaki stratejik bir yere yerleştirildiler. Endülü's'ten kaçan ve kısa zamanda idarede önemli görevler alan göçmenler Benî Hilâl'le iyi ilişkiler kurdular. Bu iki topluluk hem yöre halkıyla bağları kopan devletin devamını sağladı, hem de birbirinin menfaatlerini korudu. Fakat bu davranış aynı zamanda genel çöküşü de beraberinde getirdi. XVI. yüzyıla kadar uzunca bir süre Benî Hilâl'in elinde kalan topraklardaki emîrler güçlerini birleştirmelerine rağmen askerlik vasıflarını yitirdiler ve sadece ziraatla uğraşır hale geldiler.

Hilâlîler'in Kuzey Afrika'daki devletlere verdikleri hizmetlerden biri de Mısır ve Hicaz bölgesindeki devletler nezdinde elçilik yapmalarıdır. Mağribü'l-aksâ ve İfrîkiye saraylarından Mekke'ye ve Kahire'ye sunulan hediyeler Hilâlîler tarafından götürülüyordu (a.g.e., s. 137).

Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'ya göçü, o güne kadar gerçekleşmiş çapulculuk akını anlamındaki ilk göçtür ve bunu diğerleri takip etmiştir. Bunların bölgedeki hareketlerinin birer kahramanlık destanı olarak anlatılması gerçekleri örtmez. Zira Kuzey Afrika'nın siyasî haritası tamamen altüst olurken bu bedevîler yüzünden Berberîler yurtlarını terkedip deniz sahillerine sığındıklarından denizcilikle ve Normanlar'a karşı korsanlıkla geçinmek zorunda kaldılar. Yine zayıflayan merkezî idareye baş kaldırırların artması ve mahallî idarelerin güçlenerek bağımsızlıklarını ilân etmeleri, Arap emirliklerinin kurulmaya başlanması ve yağmacılığın yaygın hale gelmesi Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'ya geldiği döneme rastlar. Bedevîlerin bölgedeki güçleri Murâbîr ve Muvahhidler arasındaki mücadelelerin seyrine göre artmış veya azalmış, Muvahhidler Benî Süleym'i desteklemeye başlayınca Murâbîrlar da Benî Hilâl'i kendi taraflarına çekmişlerdir.

Ticânî'ye (Abdullah b. Ahmed) ve İbn Haldûn'a göre İfrîkiye'nin iktisadî çöküşü Hilâlîler'e bağlanmalıdır. XX. yüzyıl tarihçileri de İfrîkiye'nin Benî Hilâl Arapları tarafından zarara uğratıldığı konusunda bu iki tarihçiyle aynı görüştedir. Ancak bölgenin iktisadî hayatının Araplar gelmeden önce çökmekte olduğu tezini savunanlar da bulunmaktadır. Onlara göre zarara sebep olanlar sadece bedevîler değil esasen bölgede eskiden beri bulunan çapulcu ve isyankâr yerlilerdi. Klasik dönem tarihçileri bedevî Araplar hakkında pek müsbet düşünmemiş ve bölgedeki ortaya çıkışlarını İfrîkiye'nin siyasî ve ziraî bakımdan çöküşünün sebebi olarak görmüşlerdir. Halbuki bunların bölgeye ulaşmasından çok önce bir tarafta Sünnî-Mâlikî yerli halk, diğer tarafta asırlardır onlarla mücadele eden Şîî otorite yüzünden bölgenin istikrarı bozulmuştu. Kuzey Afrika'da Benî Hilâl ve Benî Süleym kabilelerinin geçmişini ve günümüze kadar gelen tesirlerini sadece tarihî belgelerle aydınlatmak mümkün değildir; bu hususta ayrıca antropoloji, etnografya ve lengüistik alanlarında çalışma yapılması gerekir.

Benî Hilâl'in göçleri, Arap asıllı toplumlar ve Arap kültürünün etkisinde kalan bölgelerde destanlaşarak asırlarca canlılığını korumuştur. Sözlü Arap halk edebiyatının en önemli destanlarından biri olan *Sîretü Benî Hilâl* anlatıldığı ülkelere göre farklılıklar arz ederek Suriye, Filistin, Ürdün, Mısır, Tunus, Cezayir, Fas, Moritanya, Sudan, Çad, Nijer ve Nijerya'da dilden dile dolaşmış ve insanlık tarihinin başlıca kültür mirasları arasında yer almıştı. Kuzey Afrika'nın Araplaşmasında son derece önemli etki yapan bu destanın Berlin Millî Kütüphanesi'nde 189 ayrı yazması bulunmaktadır (bk. *SİRETÜ BENÎ HİLÂL*).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn İshak, *es-Sîre*, s. 241, 247; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 12-57; a.e.: *Histoire des berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale* (trc. de Slane), Paris 1982, I, 28-115; a.mlf., *Al-Muqaddima: Discours sur l'histoire universelle* (trc. V. Monteil), Beyrut 1968, I, 298; Makrîzî, *el-Beyân ve'l-i'râb* (nşr. Abdülmecîd Âbidîn), İskenderiye 1989, s. 22, 27, 65, 67, 116, 119, 125-128, 129, 130, 137, 148, 151-154, 167; a.mlf., *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme* (nşr. M. Mustafa Ziyâde – Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1957, s. 24; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, V, 16-17; L. L'Africain [Hasan el-Vezzân], *Description de l'Afrique* (ed. Ch. Schefer), Paris 1896 → (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993, s. 43-57; G. Marçais, *Les arabes en Berbérie*, Pa-

ris 1913, s. 59, 65-66, 72, 75, 82-84, 92-93, 107, 109, 111, 121-126, 127, 130-132, 134, 136-139, 147-149, 182-185, 188-191, 193, 200, 238, 657, 663, 724, 730, 733-734; a.mlf., *La Berbérie musulmane et l'orient au moyen âge*, Paris 1991, s. 193-214; Mahmûd Nâci, *Trablusgarb*, İstanbul 1913, s. 215-216; R. Cornevin, *Histoire de l'Afrique des origines à nos jours*, Paris 1956, s. 110-114; Celâl Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Ankara 1960, s. 86; Muhammed b. Ömer et-Tûnisî, *Teşhîzü'l-ezhân bi-sîreti bilâdi'l-Arab ve's-Sûdân* (nşr. Halîl Mahmûd Asâkir – Mustafa M. Müs'ad), Kahire 1965, s. 83-84; J. C. Garcin, *Un centre musulman de la haute-Egypte médiévale: Qus*, Caïre 1976, s. 75-76, 363, 365, 370, 382, 383, 393; Abdullah Laroui, *The History of the Maghrib*, Princeton 1977, s. 149, 151-152, 184, 194, 197, 199, 211-213, 241; A. Miquel, *L'Islam et sa civilisation VII-XXe siècle*, Paris 1977, s. 196-198; C. A. Julien, *Histoire de l'Afrique du nord de la conquête arabe à 1830*, Paris 1980, s. 41, 73-75, 129, 307; R. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi* (trc. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 161; H. Djaït, *Al-Kûfa naissance de la ville islamique*, Paris 1986, s. 128, 299; J. M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 70, 79; *Sîretü Benî Hilâl: actes de la 1re table ronde internationale sur la geste des Bêni Hilal; Hammamet (Tunisie), 26-29 Juin 1980* (ed. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1989, Fr. s. 1-138, Ar. s. 1-164; Afîfî Mahmûd İbrâhim, *Benû Zîrî ve 'alâkatühümû's-siyâsiyye bi'l-kuva'l-İslâmiyye fî havzi'l-baħri'l-mütevassıt (362-543 h.)*, Kahire 1989, s. 31, 81-88; I. Hrbeek, "L'avènement des fatimides", *Histoire générale de l'Afrique*, Paris 1990, s. 341-363; a.mlf. – Muhammed el-Fâsî, "Étapes du développement de l'Islam et de sa diffusion en Afrique", a.e., s. 81-116; P. Guichard, "Les états musulmans du Maghreb", *Maghreb médiéval*, Aix-en-Provence 1991, s. 79, 225; M. Süleyman et-Tayyib, *Mevsû'atü'l-kabâ'ili'l-Arabiyye*, Kahire 1993, s. 480-516, 542; Hammûd b. Dâvî el-Kasâmî, *Şimâlû'l-Hicâz*, Beyrut 1993, II, 254, 256, 262-269; İbrâhim İshak İbrâhim, *Hicerâtü'l-Hilâliyyin min Cezîretü'l-Arab ilâ şimâli İfrîkiyâ ve bilâdi's-Sûdân*, Riyad 1996; Yûsuf Azîzî Benî Turaf, *el-Kabâ'il ve'l-aşâ'irü'l-Arabiyye fî Hûzistan* (trc. Câbir Ahmed), Beyrut 1996, s. 107-108; "Notes sur les tribus de la Régence", *Revue tunisienne de l'Institut de Cartage*, sy. 33, Tunus 1902, s. 3-23; Cl. Cahen, "Quelques mots sur les hilaliens et le nomadisme", *JESHO*, XI (1968), s. 130-133; J. Berque, "Du nouveau sur les Banî Hilâl?", *St.I*, XXXVI (1972), s. 99-111; R. Dagfour, "De l'origine des Banu Hilal et des Banu Sulaym", *Les cahiers de Tunisie*, XXIII/91-92, Tunus 1975, s. 41-68; Râdî Delfûs, "el-Avâmilü'l-iktisâdiyye li-hicretü Benî Hilâl ve Benî Süleym min Mısr ilâ İfrîkiyye", *Mü'errihu'l-Arab*, sy. 18, Bağdad 1981, s. 13-45; H. T. Norris, "The Rediscovery of the Ancient Sagas of the Banu Hilal", *BSOAS*, LI/3 (1988), s. 462-481; Abdülhamid Yûnus, "Sîretü Benî Hilâl ev kıssatü Ebî Zeyd el-Hilâlî", *Tl*, I, 307-319; H. R. Idris, "Hilâl", *EP* (Fr.), III, 398-399; J. Schleifer, "Hilâl (La geste des Banu Hilâl)", a.e., III, 399-400; Ridvân Mübârek, "Hilâl", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, Rabat 1413/1992, V, 1581-1583.

